

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПІДСТАВИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України

Вступ. Цивільно-правову відповідальність можна визначити як передбачене законом або договором і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в результаті вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення, з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи.

Нерідко під підставами договірної та деліктної відповідальності розуміють такі категорії як шкода, протиправність, причинний зв'язок між ними, а також провину. З подібної позиції розглянуті підстави деліктної відповідальності, зокрема, в Коментарі до Цивільного кодексу України. У чималому ступені подібного розуміння підстав деліктної відповідальності сприяє сам Цивільний кодекс України, стаття 1166 якого має назву «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду», та стаття 1167 якого має назву «Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду». У даному випадку термін «підстава» використаний у множині і створюється враження, що підстав відповідальності кілька.

На наш погляд, законодавцю варто було б змінити формулювання назви статей 1166 та 1167 ЦК України, щоб усунути ґрунт для її неоднозначного трактування.

Дана наукова робота присвячена теоретико-правовому дослідженню наукових джерел та норм чинного цивільного законодавства щодо підстав цивільно-правової відповідальності в Україні.

Актуальність проблеми. У літературі була розгорнута велика дискусія з

питання про те, які юридичні факти повинні бути віднесені до основи виникнення договірної та недоговірної (деліктної) цивільно-правової відповідальності. До цих пір не існує однакового доктринального розуміння даного поняття, а також його співвідношення з категорією «умови відповідальності». Вважаємо, що сучасна українська цивілістика потребує наукового дослідження підстав виникнення цивільно-правової відповідальності.

1. Цивільно-правова відповідальність як складова юридичної відповідальності.

Поняття «відповідальність» використовується в різних наукових дисциплінах: праві, філософії, соціології, психології, етиці та ін. Тим не менш, вважаємо, що сутність відповідальності єдина незалежно від області її існування. Для наукового визначення поняття юридичної відповідальності необхідно виходити з її загальнонаукового сенсу.

Найбільш широке, «загальнонаукове» визначення будь-якого поняття знаходиться поза конкретної науки і, відповідно, має бути універсальним і задовольняти потреби усіх галузей науки, які використовують це поняття. Таке універсальне визначення чого-небудь можна знайти в літературній мові, тобто в тлумачному словнику української мови.

Відповідальність – це реакція на вибір. Вибір є тільки там, де є свобода. Проблема свободи тісним чином пов'язана з проблемою відповідальності і навпаки. Сенс відповідальності не може бути повно і правильно зрозумілий без розкриття змісту свободи. Свобода в загальноприйнятому значенні це пізнана необхідність. Умовами свободи виступають: 1) пізнання (здатність мислити, знати) і 2) воля («Здатність здійснювати свої бажання, поставлені перед собою цілі») або «здатність самостійно починати ряд дій».

Як зазначається у філософській літературі, відповідальність - це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових нормі. Відповідальність - один із проявів

зв'язку і взаємної залежності особи та суспільства.

Філософський словник визначає відповідальність як «категорію етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людству в цілому), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм».

Філософська проблема відповідальності бере свій початок із виникнення антиномії «свобода - необхідність». Перші спроби осмислити співвідношення свободи і необхідності були зроблені в античному світі. Надалі антиномія «свобода - необхідність» стала однією з центральних філософських проблем. Дослідженням цієї проблеми займалися Платон, Гоббс, Локк, Монтеск'є, Юм, Дж. Мілль та багато інших мислителів. Але найбільший внесок у формування сучасного розуміння відповідальності внесли представники німецької класичної філософії – Кант і Гегель.

Поняттям «відповідальність» у філософській та правовій літературі починають використовувати з другої половини XIX століття. До введення у вживання категорії «відповідальність», смислову функцію останньої носило поняття «покарання».

Категорія «покарання» у сучасному суспільстві має більш вузьке значення по відношенню до категорії «відповідальність».

Поява категорії «відповідальності» очевидно обумовлена розвитком і диференціацією суспільних відносин, усвідомленням людиною своєї особистості, своєї свободи. Результатом цього стало те, що поняття «покарання» не маючи безпосереднього зв'язку зі свободою, перестало задовольняти вимогам вільної особистості.

«Покарання» як категорія, не обумовлена свободою, зазнавши корінний перелом у своєму розумінні, перетворилася у відповідальність – категорію глибоко і нерозривно пов'язану з категорією «свободи». Покарання як чисто юридична конструкція розрахована на несвідомі і невольні почуття (перш за все почуття страху), впливаючи на які досягається поставлена мета. Покарання у чистому вигляді неусвідомлене, тому й не має ознак необхідності, і відповідно є

злом і свавіллям самим по собі.

«Відповідальність» на відміну від покарання усвідомлена суб'єктом, тому має ознаку необхідності, повинності. У той же час, відповідальність - вольове явище. Очевидно дві необхідні ознаки і умови свободи – пізнання (розум, свідомість) і воля. Тільки за вільну (усвідомлену і вольову, самостійну) дію людина здатна нести відповідальність. Якщо ж вона силою примушена зробити той чи інший вчинок, то про відповідальність за такий вчинок не може бути й мови. Що стосується категорії «покарання», то йому може бути підданий суб'єкт, навіть за вчинок, нав'язаний зовнішньою силою (з примусу, в порядку самооборони, непереборною силою і т.д.).

Людина вільна вибирати варіант поведінки. Але вільний вибір передбачає не тільки альтернативу між позитивними варіантами, а й між позитивним і негативним соціальними варіантами (між добром і злом).

Вільний вибір – це вибір суб'єктом чого-небудь виключно для себе, бо вибір для іншого, не є, не тільки вільний, а й зовсім не є вибір. У зв'язку з цим, вільний вибір складається не тільки в акті обрання того чи іншого варіанту, а й у прийнятті (виборі) результату цього акту. І це прийняття, також як і акт вибору, охоплюючись останнім, передбачає усвідомленість результату вибору і бажання або небажання його настання. Тобто відповідальність – це не якийсь невідомий (несподіваний) і «потойбічний», випадковий (незалежний від волі суб'єкта вибору) результат, а усвідомлений (прогнозований, очікуваний) і потрібний відгук на вільний вибір. Іншими словами: відповідальність – це зворотний бік свободи і, навіть можна констатувати, що відповідальність це тягар свободи.

Таким чином, відповідальність виконує важливу функцію по відношенню до свободи – дає можливість пізнати всі можливі варіанти вибору в повному обсязі, в тому числі і результат вибору. Слід зауважити, що вибір варіанта поведінки без передбачення його результату ні є вільний вибір, це випадковість, і, за об'єктивної неможливості усвідомлювати свій вибір у повному обсязі (зокрема передбачити наслідки), такий вибір, що викликав за

собою шкідливі наслідки, може бути умовою звільнення від юридичної відповідальності. Відповідальність вносить визначеність у все поле вибору, і також як і пізнання обмежує набір варіантів, тим самим забезпечує можливість вибору. Адже «нічим не обмежена можливість вибору робить неможливим сам вибір».

«Відповідальність особи, - як зазначає К. Басін, - має соціально-комунікативну природу та виникає тоді, коли поведінка людини має соціальну значущість і регулюється соціальними нормами. При цьому реалізація будь-якої соціальної норми є добром, соціальною цінністю, а дії, що порушують соціально значущі правила, визначаються як неприпустимі, що розривають соціальну комунікацію та зумовлюють негативну реакцію суспільства - соціальну відповідальність».

Питання про поняття юридичної відповідальності і, зокрема, цивільно-правової відповідальності протягом багатьох років є спірним. Деякий час питання юридичної відповідальності розроблялися, в основному, в рамках конкретних галузей права (кримінального, адміністративного і в меншій мірі – цивільного).

Поняття цивільно-правової відповідальності вперше спробував розробити в 1940 році М.М. Агарков. Розглядаючи співвідношення категорій боргу (обов'язки) та відповідальності у цивільно-правових зобов'язаннях, М.М. Агарков писав, що нормальне виконання боржником зобов'язання є його обов'язком. У разі порушення цього обов'язку, боржник крім його волі примушується до виконання свого обов'язку, або до відшкодування збитків, тобто, настає відповідальність. Звідси М.М. Агарков робить висновок, що «борг та відповідальність є не різними і незалежними один від одного елементами зобов'язання, а лише двома аспектами тих же відносин,» і «таким чином, те, що ми зазвичай називаємо словами обов'язок і відповідальність за зобов'язанням, є в цілому ні чим іншим, як обов'язком боржника в зобов'язальних правовідносинах»[1].

С.М. Братусь розвинув ідею М.М. Агаркова спочатку у своїй журнальній

статті «Спорные вопросы теории юридической ответственности» у 1973 році, а потім у монографії «Юридическая ответственность и законность» в 1976 році. С.М. Братусь стверджує, що юридична відповідальність це те ж саме, що і в зобов'язанні обов'язок, але виконується не добровільно, а в силу державного примусу. Але «юридична відповідальність, підкреслює С.М. Братусь, - це не сам по собі акт примусу, а опосередковане ним виконання обов'язку. Це її виконання в стані примусу». Юридична відповідальність, таким чином, забезпечує виконання зобов'язання (боргу). Більш того «відповідальність – це вже виконуваний під примусом обов'язок»[4]. Виходячи з формули «відповідальність - це стан примусу до виконання обов'язку», С.М. Братусь приходить до висновку, що виконання зобов'язання добровільно (у тому числі якщо воно вже порушено) і навіть добровільна сплата неустойки не є юридичною відповідальністю. На його думку, угода про неустойку, що сплачується у разі порушення основного зобов'язання «нічим не відрізняється від будь-якого іншого обов'язку». Якщо така неустойка виплачується добровільно, то відповідальності не виникає, а сам факт виплати неустойки є виконанням однієї з умов зобов'язання. Про відповідальність може йти мова лише у разі примусового стягнення цієї ж неустойки.

І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин також є прихильниками концепції примусу. На їхню думку, юридична відповідальність це «державний примус до виконання вимог ... права, які містять осуд діянь правопорушника державою і суспільством». Автори особливо підкреслюють зовнішній по відношенню до правопорушника характер відповідальності, яка «покладається у разі правопорушення незалежно від волі і бажання правопорушника»[23]. Але на відміну від С.М. Братуса, І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин допускають можливість здійснення у цивільних правовідносинах відповідальності без державного примусу. На підтвердження, вони посилаються на те, що у правовідносинах, регульованих цивільним правом, у ряді випадків сам кредитор може застосувати до правопорушника встановлену в законі або договорі санкцію, не вдаючись до допомоги державного примусу. І при цьому

сам правопорушник іноді може «визнати протиправність поведінки і без втручання відповідних державних органів нести правову відповідальність».

До викладеної концепції юридичної відповідальності примикає її розуміння як реалізації санкцій правових норм. Представником цієї концепції є О.Е. Лейст. О.Е. Лейст пише: «юридична відповідальність є застосування і здійснення санкції; її основним змістом є реалізація «права на покарання, стягнення, примусове виконання», що виникає внаслідок правопорушення».

О.Е. Лейст прийшов до висновку, що санкція є необхідним атрибутом правової норми, мірою державного примусу, що є реакцією на протиправну поведінку, а «норма права тотожна диспозиції». Пізніше у своїй роботі О.Е. Лейст пише: «Між санкцією та відповідальністю існує визначальна пряма (без санкції немає відповідальності; нормативна конструкція останньої зумовлена видом санкції) та жорсткий зворотний зв'язок: якщо правопорушники не несуть відповідальності, санкція стає декларативною, чисто абстрактною загрозою»[18]. При цьому автор підкреслює, що «поняття відповідальності за своїм обсягом ширше поняття «застосування санкцій», оскільки включає такі проблеми, як кваліфікація правопорушення, гарантії досягнення об'єктивної істини у справі, застосування запобіжних заходів (забезпечення), права особи, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення, підстави звільнення від відповідальності, «стан покарання» при реалізації штрафних, каральних санкцій та ряду інших». У цьому сенсі, на думку автора, санкція є диспозицією, тобто нормою, в рамках якої правопорушнику визначається конкретна міра відповідальності.

В.А. Тархов визначає юридичну відповідальність як врегульований правом обов'язок дати звіт своїм діям. Це поняття він виводить з лінгвістичного тлумачення відповідальності: «в русском языке ответственность определяется как обязанность, необходимость дать отчет в своих действиях, поступках и т.п.». Автор на відміну від більшості інших дослідників відповідальності проводить чітке розмежування останньої і покарання. «Покарання - це наслідок відповідальності, відповідальність можлива і без покарання». В.А. Тархов

виступає проти отождоження відповідальності з її реалізацією. Головною ознакою і сутністю відповідальності він вважає витребування звіту. При цьому для наявності відповідальності не має значення чи послідував за звітом осуд і покарання. В.А. Тархов проти розуміння відповідальності як заходу державного примусу, він не згоден з тим, що відповідальність пов'язана з настанням невігідних майнових наслідків для правопорушника.

В.А. Тархов спробував дати загальне визначення юридичної відповідальності у нерозривному зв'язку позитивного і негативного аспектів: «не можна протиставляти відповідальність щодо минулого, відповідальності щодо сьогодення і майбутнього, так само як і не можна розривати відповідальність моральну і юридичну»[25].

Концепція запропонована В.М. Горшеневим включає юридичну відповідальність в правовий статус особистості. Він визначає юридичну відповідальність як визнану державою «здатність особи (громадянина, установи, органу держави, посадової особи і т.д.) віддавати звіт своєму протиправному діянню і зазнавати на собі заходів державно-примусового впливу у формі позбавлення благ, які безпосередньо йому належать»[5].

Проте, слід погодитися з критичними зауваженнями І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшина з приводу концепції юридичної відповідальності запропонованої В.М. Горшеневим. Здатність особи відповідати за свої дії, зазнавати заходів державно-примусового впливу і реакція держави на протиправну поведінку, що виражається в можливості настання юридичної відповідальності, - не одне і те ж. Така здатність існує до і незалежно від правопорушення.

На відміну від В.А. Тархова, що визначає відповідальність у віданні звіту своїм діям, розглядаючи її як ретроспективно так і проспективно, В.М. Горшенев таку необхідність пов'язує тільки з правопорушенням, тобто обмежує відповідальність ретроспективним (негативним) аспектом.

О.С. Іюффе і М.Д. Шаргородський відносяться до більшості авторів, які вважають, що правова відповідальність пов'язана із застосуванням заходів

державно-примусового впливу, які є реакцією на правопорушення. «Юридична відповідальність є, перш за все, санкція за правопорушення, наслідок, передбачений нормою права на випадок її недотримання. Ця санкція виражається в застосуванні заходів примусу до правопорушника. Іншими словами відповідальність є міра примусу до дотримання норм права, що застосовується органами держави до тих осіб, які ці норми порушують»[8]. Виходячи з цього визначення, автори приходять до правильного висновку, що юридичні наслідки, не пов'язані з державним примусом не є юридичною відповідальністю. Окрім державного примусу автори виділяють ще дві головні ознаки юридичної відповідальності – громадський осуд, який припускає провину порушника, і негативні наслідки для правопорушника або особистого, або майнового характеру.

Даний огляд концепцій юридичної відповідальності не охоплює абсолютно всі існуючі погляди на проблему, яка розглядається, але включає в себе основних авторів. Концепції інших авторів можна віднести до тієї чи іншої з розглянутих вище.

В даний час загальновизнано, що відповідальність є одним із способів захисту цивільних прав. Стаття 16 ЦК України такі міри відповідальності як: примусове виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди відносить до числа способів захисту цивільних прав. Насправді, якщо юридична відповідальність є реакція на неправомірну поведінку, що порушує права і інтереси інших осіб, то її застосування стає одним із способів захисту. Причому за допомогою юридичної відповідальності відбувається захист не тільки вже порушених прав та інтересів, а й ще не порушених: саме існування інституту юридичної відповідальності незалежно від настання підстави її застосування вже є стан захищеності. Тут слід згадати про обґрунтованість виділення перспективного (позитивного) аспекту юридичної відповідальності. Стан захищеності, і навіть стан урегульованості нормами права є прояв перспективного (позитивного) аспекту юридичної

відповідальності. Більш того, можна сказати, що саме по собі існування регулятивних і охоронних норм права, є регулювання й охорона, відповідно прояв проспективної відповідальності.

Визначення поняття цивільно-правової відповідальності відноситься до поняття юридичної відповідальності як приватне (спеціальне) до загального. Ця специфіка обумовлена, як вже було сказано, спеціальним предметом регулювання цивільного права.

Перша специфічна риса цивільно-правової відповідальності - її майновий характер - розглянута вище.

Інша характерна риса цивільно-правової відповідальності обумовлена рівністю учасників цивільних правовідносин і полягає у відсутності публічно-правового характеру: це відповідальність рівних суб'єктів один перед одним. Відповідальність правопорушника перед потерпілим. Майнові санкції стягуються з правопорушника на користь потерпілого.

Саме в цивільному праві юридична відповідальність в найбільшій повноті виявляє себе як атрибут свободи, як тягар свободи. У цивільних (приватних) правовідносинах, на відміну від публічно-правових, відповідальність перестає бути просто покаранням. Обумовлено це автономією волі, покладеної в основу цивільно-правового регулювання. Відповідно, найважливішою рисою цивільно-правової відповідальності є автономія волі її суб'єктів. Кредитор, має право залучити боржника до відповідальності, але має право і не залучати, приймаючи на себе всі майнові наслідки цього. А боржник, має право вимагати від кредитора усунення необґрунтованого (зайвого) приниження його автономії волі, набуваючи початковий рівний з усіма статус після переживання заходів відповідальності. Тільки в рамках цивільного права індивід отримує реальну можливість найбільшою мірою проявити автономію своєї волі по відношенню до одвічної машини свавілля – держави. Тільки в цивільному праві держава може нести відповідальність перед людиною.

Беручи до уваги те, що цивільним правом регулюються товарно-грошові відносини, які носять еквівалентно-безоплатний характер, наступною рисою

цивільно-правової відповідальності буде її компенсаційна спрямованість. Цивільно-правова відповідальність хоча і є карою за правопорушення, але навіть у своїй негативності спрямована на досягнення тих позитивних результатів, які є метою майнових відносин. Вона спрямована на еквівалентне відшкодування потерпілому заподіяної шкоди, та її застосування, таким чином, має на меті відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення.

Також звернемо увагу на цікаве порівняння, зроблене І.С. Канзафаровою, яка стверджує, що «поняттям «відповідальність за цивільним законодавством» охоплюється два види відповідальності: перша є відповідальністю перед державою і носить публічно-правовий характер, друга є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим, і носить приватно-правовий характер. І лише остання є цивільно-правовою відповідальністю у власному розумінні. Відмінність між зазначеними видами відповідальності полягає не лише в особливостях санкцій, що застосовуються, а й у цілях та порядку їх застосування. Застосування заходів «публічно-правової» відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення публічного порядку і можливе лише за рішенням суду. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватись як у судовому, так і у позасудовому порядку»[12].

На додаток до викладеного наведемо названі Ю.В. Білоусовим особливості цивільно-правової відповідальності: майновий характер; стягується на користь потерпілої сторони; компенсаційна природа, тобто спрямованість на відновлення майнової сфери потерпілого[27]. Ці особливості хоч і в дещо іншій площині, але підтверджують названі нами риси цивільно-правової відповідальності.

На відміну від Ю.В. Білоусова, І.С. Канзафарова виділяє елементи цивільно-правової відповідальності як системи, відносячи до них: норми цивільного права, в яких відповідальність знаходить вираження; принципи цивільно-правової відповідальності; індивідуально-правові акти автономного характеру, які є персоніфікованими регламентаторами суспільних відносин

(договори, статuti юридичних осіб та ін.); порушення цивільних прав як підстава виникнення цивільних охоронних правовідносин; цивільні охоронні правовідносини.

Виходячи з вищевикладеного, беручи до уваги специфіку предмета регулювання цивільного права і ґрунтуючись на загально-правовому понятті юридичної відповідальності, можна визначити цивільно-правову відповідальність (загалом, перспективно-ретроспективному розумінні) як необхідну цивільно-правову реакцію на вибір регульованого цивільним правом варіанту поведінки.

Звідси, негативна (ретроспективна) цивільно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта цивільного права прийняти на себе необхідну правову реакцію на обраний і здійснений їм заборонений цивільним правом варіант поведінки, який спричинив необхідні шкідливі наслідки, у вигляді покладання на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права.

З вищенаведених визначень відповідальності видно, що відсутність негативної реакції на обраний варіант поведінки не виключає відповідальності, тому що відсутність негативної реакції - це теж реакція. Позитивна реакція. У даному випадку можна говорити про проспективної (позитивної) відповідальності.

Із запропонованого визначення поняття негативної цивільно-правової відповідальності випливає наступне:

1. Цивільно-правова негативна відповідальність настає за обраний варіант поведінки (дію або бездіяльність) заборонений цивільним правом.

2. Цивільно-правова негативна відповідальність настає не просто за акт вибору, а за здійснений (що тягне об'єктивні зміни наслідків) варіант шкідливої поведінки, що обумовлює виникнення шкідливих наслідків.

3. Якщо цивільно-правова негативна відповідальність настає як реакція на здійснений шкідливий варіант протиправної поведінки, що спричинив необхідні наслідки, а не просто за факт наявності шкоди або факт

протиправності поведінки, в наявності причинний зв'язок між варіантом поведінки і його наслідком.

4. Ну, і нарешті, сам процес об'єктивації шкідливого варіанту протиправної поведінки виражається у виборі суб'єктом конкретної дії (бездіяльності) і, відповідно, причинно-обумовленого шкідливого наслідку, який він здатний передбачати і бажати, припускає наявність його внутрішнього ставлення до свого вибору. Тобто негативна цивільно-правова відповідальність передбачає провину суб'єкта.

Тільки при одночасній наявності всіх перелічених вище складових настає цивільно-правова відповідальність. Ці складові в сукупності утворюють склад цивільного правопорушення, що є підставою цивільно-правової відповідальності.

2. Суть та функції цивільно-правової відповідальності.

До дослідження сутності соціальної і в тому числі правової відповідальності представники вітчизняної правової думки звернулися на початку 60-х рр.. минулого століття. Досить гостро стояло питання про необхідність розробки в юридичній науці єдиного, комплексного поняття правової відповідальності, і вже до середини 80-х років минулого століття інститут юридичної відповідальності сформувався як комплексний самостійний інститут радянської системи права. Зокрема В.М. Кудрявцев і Б.М. Лазарєв звертали увагу на те, що «маючи специфічні особливості в різних галузях права, відповідальність у її позитивному і негативному аспектах разом з тим є категорія загальної теорії та соціології держави і права, загальної теорії соціального управління і як така заслуговує більш глибокого аналізу»[16].

Н.Д. Табунов одним з перших сформулював сутність соціальної відповідальності, яка полягає в обов'язку особистості вибрати таку лінію поведінки, яка б в максимальній степені відповідала потребам суспільного розвитку, а правова відповідальність, у свою чергу, полягає в обов'язку особистості дотримуватися встановлених у країні законів та правових норм. Таким чином, можна зробити висновок, що юридична відповідальність як

різновид соціальної відповідальності є специфічний вид суспільних відносин, а саме правовідносини.

Норми інституту цивільно-правової відповідальності регулюють ті відносини, які виникають в результаті правопорушень, відповідно вони можуть бути віднесені до охоронних правовідносин. С.С. Алексєєв розглядав юридичну відповідальність саме з позиції її здійснення в рамках особливого охоронного правового відношення [2]. Юридична відповідальність згідно з прийнятою в теорії права класифікації буде відноситися до охоронних правовідносин, які виникають у разі порушення права чи невиконання обов'язку, коли інтереси учасників правовідносин або всього суспільства потребують правового захисту.

Дослідники питань сутності цивільно-правової відповідальності неодноразово справедливо відзначали, що примус до виконання покладеного на особу обов'язку не слід розглядати в контексті цивільно-правової відповідальності, тому що в противному випадку відповідальність не буде відрізнятися від простого обов'язку і фактично позбавляє категорію відповідальності свого юридичного і практичного значення. Відповідальність і обов'язок як юридичні категорії тісно переплетені, але не тотожні. Будучи по суті більш широким поняттям ніж обов'язок, відповідальність являє собою правовідносини, які «складається з декількох елементів, а будь-яке правовідношення включає, щонайменше, двох суб'єктів, права та обов'язки яких зазвичай кореспондуються один одному».

Не знайшла підтримки і думка про те, що теорія цивільного права взагалі не потребує визначення категорії цивільно-правової відповідальності, а в якості проявів відповідальності можна розглядати засоби правового захисту[6], тому що будучи по суті заходами захисту міри відповідальності в той же час мають низку особливих властивостей, що істотно відрізняють і виділяють дану групу заходів в особливу категорію правовідносин.

І.С. Канзафарова, підтримуючи найбільш поширену точку зору, висловлену в літературі, зокрема О.С. Юффе, С.С. Алексєєвим та іншими, пропонує поділяти всі цивільно-правові санкції на заходи відповідальності

(відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди) та інші санкції, які не можна визнати заходами цивільної відповідальності (наприклад, повернення незаконно придбаного (заощадженого) майна)[11]. При цьому О.С. Іоффе зазначав, що «цивільно-правова відповідальність є перш за все санкція за правопорушення»[9], але в той же час санкція аж ніяк не завжди виступає у вигляді відповідальності. Вилучення у примусовому порядку з чужого незаконного володіння майна, будучи санкцією за вчинення правопорушення, в той же час не може бути охарактеризоване як відповідальність, тому що не пов'язане з будь-якими стражданнями для порушника, у якого вилучається річ, яка йому не належить. Відповідальність же – це не просто санкція за правопорушення, а така санкція, яка тягне за собою певні позбавлення майнового або особистого характеру[19].

Таким чином, сутність цивільно-правової відповідальності полягає у застосуванні до правопорушника певних негативних наслідків, створення для правопорушника нових додаткових обтяжень. О.С. Іоффе визначає це додаткове обтяження у вигляді «заміни невиконаного обов'язку новим обов'язком» - покладання на особу, яка завдала шкоди, обов'язку по її відшкодуванню, або «в приєднанні до порушеного обов'язку нового, додаткового обов'язку» - до порушника договірною зобов'язання крім обов'язку виконати договірні зобов'язання приєднується обов'язок відшкодувати заподіяні невиконанням збитки.

Дана основа по суті дозволяє відмежувати цивільно-правову відповідальність від інших заходів захисту права, в яких проявляється державний примус, і які мають своєю кінцевою метою відновлення порушених майнових прав.

О.С. Іоффе звертає увагу на особливості, притаманні цивільно-правовій відповідальності та обумовлені в першу чергу специфікою даної галузі права, зокрема, на можливість добровільного відшкодування шкоди самим правопорушником, без втручання судових та інших державних органів.

У літературі були висловлені сумніви про те, чи можна вважати повною

мірою покладанням відповідальності на правопорушника в тому випадку, якщо шкода була ним же самим добровільно відшкодована, обґрунтовуючи цю точку зору тим, що в разі добровільного відшкодування не реалізується один із невід'ємних ознак юридичної відповідальності – державний примус. Так, І.С. Канзафарова зазначає, що розгляд цивільно-правової відповідальності з позиції державного примусу «залишає за межею цивільно-правової відповідальності добровільне відшкодування боржником збитків кредиторів або сплату неустойки, якщо вони зроблені не під загрозою примусу, а в силу внутрішньої переконаності боржника в необхідності відшкодування збитків, сплати неустойки тощо»[10]. Як вже було зазначено, вище подібну точку зору висловлював і С.М. Братусь[4]. Неможливість віднесення добровільного відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням до заходів відповідальності, С.М. Братусь обґрунтовував тим, що із заподіяння шкоди та з безпідставного збагачення, які є юридичними фактами, виникає лише обов'язок, але не відповідальність. Дозволимо собі погодитися з цим твердженням, але тільки лише щодо обов'язку повернути безпідставно придбане і заощаджене майно, так як справедливо зазначає С.М. Братусь, безпідставний набувач «нічого не втрачає, а лише повертає те, що належить іншому». Проте подальші висновки С.М. Братуса представляються нам не цілком вірними. Відповідальність слід розглядати з точки зору суб'єкта відповідальності, тобто особи, яка несе відповідальність за вчинене правопорушення. І з цієї позиції правопорушник несе несприятливі наслідки, що є однією з особливих ознак юридичної відповідальності. Апеляція ж до того, що при цьому потерпілий лише відновлює своє майнове становище і «нічого додаткового понад цього не набуває», не має ніякого принципового значення для покладання юридичної відповідальності і тому не може вплинути на відмежування добровільного відшкодування шкоди від інших випадків покладання юридичної відповідальності. Що ж до державного примусу, то, на наш погляд, слід погодитися з точкою зору О.С. Юффе, яка зводиться до того, що добровільність відшкодування шкоди основана хоч і не на безпосередньому примусі, але, тим

не менш, на «одній лише можливості примусу і на основі усвідомлення правопорушником характеру вчинених ним дій і їх негативного значення для суспільства».

Дійсно, слід визнати, що відсутність забезпеченої державним примусом можливості застосування до правопорушника відповідальності за заподіяння шкоди призвело б до повної безвідповідальності, і в переважній більшості випадків мова про добровільне відшкодування шкоди взагалі б не йшла. Погодимося в даному випадку з думкою І.С. Канзафарової про те, що «добровільне відшкодування збитків або сплата неустойки є добровільними чисто формально», тому що в протилежному випадку боржник може понести набагато більші витрати, відшкодовуючи крім збитків ще судові витрати, а також нараховані відсотки за час розгляду позову. Дані міркування краще всього підкріплюються висловом С.М. Братуся про те, що «обов'язок без відповідальності – юридичне ніщо, лише блага побажання».

Саме відновлення становища потерпілого, яке було до порушення його права, є наступною найважливішою особливою сутністю цивільно-правової відповідальності. Існування даної ознаки в першу чергу обумовлено самою природою цивільно-правового регулювання відповідальності, що носить компенсаційно-відновлювальну функцію. Сутність цивільно-правової відповідальності проявляється у відповідальності одного учасника цивільно-правових відносин (заподіювача шкоди) перед іншим (потерпілим), що обумовлено в першу чергу самою особливістю галузі цивільного права, яка ґрунтується на рівноправ'ї та незалежності суб'єктів даних правовідносин.

Цим же зумовлена й інша особлива сутність цивільно-правової відповідальності, яка полягає в її майновому характері і відрізняє тим самим її, зокрема, від кримінальної та інших видів відповідальності. Цивільно-правова відповідальність завжди спрямована в першу чергу на відновлення порушеної майнової сфери кредитора – потерпілого, і саме майновий характер відшкодування шкоди (збитків, сплата неустойки тощо) забезпечує найбільш адекватне, справедливе відшкодування шкоди, що відповідає інтересам

потерпілого.

Відмітимо, що сутність цивільно-правової відповідальності повною мірою проявляється у функціях, які вона покликана виконувати. Розглядаючи це питання, слід не погодимось, а й навіть залишити поза увагою думку, висловлену В.М. Горшенєвим, який не розглядав наявність функцій юридичної відповідальності. Цю точку зору слушно було піддано критиці та опротестовано в своїй праці В.С. Венедиктовим.

Існує значна кількість наукових праць, в яких автори називають різну класифікацію функцій цивільно-правової відповідальності, при цьому досить часто наголошують про існування двох або навіть шести функцій даної відповідальності.

Слід погодитися із думкою, яка висловлена Т.С. Ківаловою, що «надмірне звуження, так само як і надмірне розширення, кількості функцій цивільно-правової відповідальності виглядає невиправданим. Що стосується розширення переліку функцій цивільно-правової відповідальності, то, як правило, воно пов'язане із тим, що до їх числа включають не тільки юридичні, а й соціальні функції»[13].

Як вважає І.С. Канзафарова: цивільно-правова відповідальність виконує гарантійно-забезпечувальну, компенсаційну, штрафну, виховну, інформаційну та контрольну функції, при цьому, «спеціальними юридичними функціями є лише перші три, останні ж є соціальними функціями».

Вважаємо, що суперечливою є думка В. Примака, що «цивільно-правова відповідальність, як система цивільно-правових засобів, виконує гарантійно-забезпечувальну (її також іменують просто «забезпечувальною») функцію»[22]. Зазначена функція повною мірою окреслена сутністю інших функцій юридичної відповідальності, кінцевим результатом яких є забезпечення (гарантування) належної поведінки учасників цивільно-правових правовідносин.

Такої ж думки дотримується В.В. Луць, який стверджує, що «по-перше, встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право

управомоченої особи, зокрема, відшкодувати завдані їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль; по-друге, загроза застосування мір відповідальності покликана запобігати вчиненню правопорушення суб'єктами цивільних правовідносин, виховуючи їх в дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання прийнятих на себе обов'язків; по-третє, як вид юридичної відповідальності цивільно-правова відповідальність є негативною реакцією держави на вчинене правопорушення, яка полягає в його осудженні суспільством і державою й, отже, є карою для правопорушника; по-четверте, застосування мір відповідальності до особи, яка порушує зобов'язання, може негативно позначитися на її матеріальному і фінансовому становищі, призвести до банкрутства господарюючого суб'єкта, а це є сигналом про неблагополучний стан організації і необхідність вжити заходів щодо його оздоровлення (наприклад, санації)»[20]. Тому, серед «універсальних» функцій цивільно-правової відповідальності виділимо лише компенсаційну, виховну та каральну функції.

Варто зауважити, що «каральна функція для цивільно-правової відповідальності взагалі не є характерною». У відповідності із зазначеним твердженням слід наголосити на тому, що «каральна функція цивільно-правової відповідальності або охоплюється функцією компенсаційною (відбудовною)», або «взагалі знаходиться поза межами цивільно-правової відповідальності».

Зазначимо, що така точка зору видається обґрунтованою з тієї позиції, що правова категорія «покарання» у науково-правовій літературі традиційно впливає із наслідків злочину і «розглядається як центральний інститут кримінального права у різних правових системах світу»[13].

Тому, найбільш визначальною функцією цивільно-правової відповідальності слід вважати компенсаційно-відновлювальну функцію.

Так, компенсаційно-відновлювальна функція цивільно-правової відповідальності обумовлює можливість визначення розміру відповідальності, яка повинна відповідати розміру заподіяної шкоди. Загальне правило п.1 статті 1166 ЦК України встановлює, що шкода повинна бути відшкодована в повному

обсязі особою, яка заподіяла шкоду. Дана сутнісна характеристика цивільно-правової відповідальності дозволяє визначати межі покладання цивільно-правової відповідальності, яка не має в своєму розпорядженні, на відміну, наприклад, від кримінальної відповідальності, чітких меж санкцій, встановлених за різні правопорушення.

Слід звернути увагу, що Цивільний кодекс України передбачає можливість збільшення або зменшення розміру відповідальності у порівнянні з розміром заподіяння шкоди. Так, розмір відшкодування може бути зменшеним (наприклад, у разі завдання шкоди фізичною особою залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину) (ч. 4 ст. 1193 ЦК); розмір відшкодування може бути збільшеним (наприклад, при завданні шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я) (ст.ст. 1203, 1208 ЦК)[26].

Метод цивільно-правового регулювання, заснований на рівноправності і незалежності учасників цивільно-правових відносин, зумовлює таку особливість аналізованого виду юридичної відповідальності, засновану на застосуванні рівних за обсягом заходів відповідальності до різних учасників цивільно-правових відносин за однотипні правопорушення. У даному випадку примітно те положення, яке займає держава як рівноправний учасник цивільно-правових відносин, нарівні з іншими учасниками – фізичними та юридичними особами. Особливість статусу держави проявляється в тому, що вона є безпосереднім суб'єктом, який забезпечує примус стосовно заподіювача шкоди, і таким чином виникає питання про можливість застосування державного примусу до самої держави. В.В. Зінченко, відповідаючи на це питання, звертає увагу на те, що в даному випадку мова повинна йти не про здійснення потерпілим примусових заходів щодо держави, а про те, що «держава реалізує заходи відповідальності (здійснює державний примус) у відношенні самої себе», обґрунтовуючи дане твердження основними положеннями теорії правової держави і поділу влади. Саме система поділу влади покликана знімати протиріччя між двома ролями держави - держави як гаранта і як потенційного

порушника прав приватних осіб. В умовах поділу влади поряд з державними органами, що можуть заподіяти шкоду своєю діяльністю, повинні бути задіяні незалежні державні органи, наділені функціями контролю. Звертаючи увагу на те, що державний примус взагалі являє собою не що інше, як здійснення компетентним державним органом відповідних повноважень – розгляд і вирішення судом справи, а потім виконання акта про застосування санкції, В.В. Зінченко не бачить юридичних перешкод для того, щоб державний примус було спрямовано на виконання обов'язку держави по відшкодуванню заподіяної шкоди[7].

Тим не менш, в окремих випадках Цивільний кодекс України відходить від принципу рівної відповідальності учасників цивільно-правових відносин. У ряді випадків це пояснюється необхідністю захисту слабшої сторони цивільних правовідносин (наприклад, тільки громадяни мають право вимагати компенсації моральної шкоди), і навпаки, пред'явлення більш жорстких вимог щодо певних категорій учасників цивільних правовідносин (наприклад, власники джерела підвищеної небезпеки, які відповідають незалежно від вини).

Грунтуючись на розглянутих вище характеристиках сутності та функцій цивільно-правової відповідальності її можна визначити як передбачене законом або договором і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в результаті вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення, з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи.

3. Підстави цивільно-правової відповідальності.

О.С. Іоффе зазначав, що правовідносини в його динамічному стані неможливо зрозуміти без вивчення обставин, яким закон надає юридичне значення, які зумовлюють виникнення, зміни та припинення правових відносин. Підставою виникнення будь-якого правового явища, в тому числі правовідносин відповідальності, є юридичні факти.

У літературі була розгорнута велика дискусія з питання про те, які

юридичні факти повинні бути віднесені до основи виникнення договірної та недоговірної (деліктної) цивільно-правової відповідальності. До цих пір не існує однакового доктринального розуміння даного поняття, а також його співвідношення з категорією «умови відповідальності».

Нерідко під підставами договірної та деліктної відповідальності розуміють такі категорії як шкода, протиправність, причинний зв'язок між ними, а також провину. З подібної позиції розглянуті підстави деліктної відповідальності, зокрема, в Коментарі до Цивільного кодексу України. У чималому ступені подібного розуміння підстав деліктної відповідальності сприяє сам Цивільний кодекс України, стаття 1166 якого має назву «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду», та стаття 1167 якого має назву «Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду». У даному випадку термін «підстава» використаний у множині і створюється враження, що підстав відповідальності кілька.

Представляється, проте, що дані категорії слід розглядати не в якості підстав, а як умови покладання відповідальності. Приділивши у своїй роботі достатню увагу визначенню понять «основи» і «умови» відповідальності, В.Т. Смирнов і А.А. Собчак звертали увагу на неприпустимість змішування цих понять і вживання їх як тотожних, при цьому справедливо зазначаючи, що «кожне явище, відображене у відповідному понятті, володіє певним, тільки йому властивим змістом», і, тим більше, «вони мають різне юридичне значення». Автори пропонують розглядати «основи» як те, що породжує будь-яке явище, а «умови» - як ті ознаки, які характеризують основу і без наявності яких явище не може виникнути. Можна сказати, що «основи» - це юридичний факт, який породжує виникнення певних правовідносин, їх зміну та припинення, а «умови» - це те, що характеризує цей факт в цілому або окремі його сторони[24].

Однак, незважаючи на те, що дана точка зору була висловлена стосовно до Цивільного кодексу 1964 року і була підтримана більшістю дослідників даного питання, тим не менш і в нині діючому Цивільному кодексі України

законодавець не відкоригував свою позицію. У даному випадку, на наш погляд, доречно провести аналогію з сучасним Кримінальним кодексом України[15], стаття 2 якого носить назву «Підстава кримінальної відповідальності» (термін «підстава» використаний в однині). Справа в тому, що в статті 3 Кримінального кодексу 1960 р. питання про заснування відповідальності було вирішене, як відзначають фахівці, недостатньо чітко. Зокрема, заголовок статті був сформульований у множині, що породжувало думку, ніби підставою відповідальності може бути не тільки діяння, що містить всі ознаки складу злочину, але також якісь інші факти, не зазначені в законі.

На наш погляд, законодавцю варто було б змінити формулювання назви статей 1166 та 1167 ЦК України, щоб усунути ґрунт для її неоднозначного трактування.

Отже, для виникнення цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди необхідна наявність відповідного юридичного факту, який би являв собою підставою покладання подібної відповідальності.

У юридичній літературі було висловлено слушну думку про те, що подібним юридичним фактом є факт вчинення правопорушення. Так, Г.Ф. Шершеневич підставою виникнення зобов'язальних відносин (у даному випадку це може бути застосовано як до деліктної відповідальності та і до договірної відповідальності) вважав цивільне правопорушення[29]. Подібним чином питання вирішене і в сучасному українському законодавстві. Стаття 11 Цивільного кодексу України, кажучи про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, розглядає як підстави покладання цивільно-правової відповідальності «завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі». У зв'язку з цим ще більше не коректно виглядає редакція статей 1166 та 1167 ЦК України, яка дозволяє не тільки віднести до підстав виникнення відповідальності за заподіяння шкоди протиправність, причинний зв'язок і вину, але і виключає безпосередньо юридичний факт «заподіяння шкоди» з числа підстав відповідальності.

У загальній теорії права під правопорушенням розуміється суспільно

небезпечне винне діяння, що суперечить нормам права і завдає шкоди суспільству. У даному випадку правопорушення розуміється в об'єктивному сенсі, тобто як діяння, яке порушує норму об'єктивного (позитивного) права. Коли ж ми говоримо про відповідальність за заподіяння шкоди, нас має цікавити не просто порушення однією особою встановлених законом правових приписів (так як подібні дії не завжди можуть спричинити заподіяння шкоди конкретній особі), а дії, які заподіюють шкоду іншому суб'єкту (потерпілому). Таким чином, поняття «правопорушення» у цивільному праві більш органічно сприймається саме в суб'єктивному сенсі, як порушення суб'єктивних цивільних прав. Г.Ф. Шершеневич визначав цивільне правопорушення як «недозволену дію, яка порушує чуже суб'єктивне право заподіянням майнової шкоди».

Розгляд цивільного правопорушення з суб'єктивної сторони не в останню чергу зумовлено специфікою сфери цивільно-правового регулювання. Як справедливо зазначає О.В. Кузьменко, якщо в публічному праві порушується публічний інтерес (що виводить на перший план порушення юридичного обов'язку, закріплене у конкретній нормі), то в приватноправових галузях в першу чергу ми говоримо про порушення суб'єктивного права. У даному випадку показова думка Г.Ф. Шершеневича, який розглядав суб'єктивне право як елемент приватноправових відносин, вважаючи, що подібні відносини складаються з чотирьох елементів: суб'єктів, об'єктів, правового обов'язку і суб'єктивного права. В якості елемента публічно-правового відношення суб'єктивне право він взагалі не розглядав[28]. І в даному випадку, безумовно, слід погодитися з Ю.Х. Калмиковим в тому, що «гражданское противоправное действие нарушает норму права посредством нарушения прав лица в конкретном правоотношении», в той час як кримінальна протиправність «предполагает нарушение нормы права без нарушения каких-либо субъективных прав».

Порушення чужого суб'єктивного права може не спричинити заподіяння шкоди, яке підлягає майновій оцінці, тому ми і виділяємо шкоду як одну з умов покладання відповідальності. Проте якщо ми говоримо про те, що одна особа

заподіяла шкоду (майнову чи моральну) іншій особі, то ця шкода завжди буде результатом порушення суб'єктивного права останнього. З цієї причини важко погодиться з висновком Г.Ф. Шершеневича про те, що можливі випадки, коли недозволена дія заподіює іншим особам майнову шкоду, не порушуючи їх суб'єктивного права, і в даному випадку потерпілі особи не мають права вимагати відшкодування збитків.

Ще раз відзначимо, що крім «шкоди» необхідний ще ряд елементів, які в сукупності з ним характеризують вчинене діяння як підставу для покладання відповідальності. Таким діянням є юридичний факт (дія або бездіяльність), тобто порушення чужого суб'єктивного права, а не шкоду як таку, що, по суті, є наслідком порушення і необхідною умовою покладання договірної та деліктної відповідальності.

Як вже було сказано вище, при розгляді питань цивільно-правової відповідальності цілком доречно проводити аналогію із загальними положеннями кримінальної відповідальності (хоча і з деякими застереженнями). Якщо ми розглянемо дане питання стосовно кримінальних правовідносин, то ми побачимо, що підставою кримінальної відповідальності є діяння, яке містить всі ознаки складу правопорушення (злочину). Подібним діянням стосовно цивільної відповідальності буде безпосередньо порушення чужого суб'єктивного права.

У літературі була висловлена думку про те, що підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є «склад правопорушення». Загальна теорія права розуміє під складом правопорушення систему ознак, необхідних і достатніх для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. До числа обов'язкових елементів будь-якого складу правопорушень відносять: об'єкт правопорушення, об'єктивну сторону правопорушення, суб'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону правопорушення.

С.С. Алексєєв вважав, що для покладання відповідальності на правопорушника необхідна сукупність загальних, типових умов, які в сукупності формують склад цивільного правопорушення, який «є єдиною

фактичною підставою для покладання юридичної відповідальності, тобто єдиною підставою для правозастосовних органів». Його позиція виглядає наступним чином: Якщо класифікувати, загальні ознаки складу цивільного правопорушення, єдині як для «договірної», так і для «позадоговірної» відповідальності, то їх слід розподілити за трьома сторонами складу: 1) об'єкт, 2) суб'єкт, 3) об'єктивна сторона (об'єктивований шкідливий результат, протиправність, причинний зв'язок).

Подібну точку зору висловлює і Д.С. Комарницький, кажучи, що юридична відповідальність неможлива, неприпустима за що-небудь інше, крім правопорушення. Склад правопорушення є тим складним юридичним фактом (фактичним складом), який служить підставою виникнення правовідносин відповідальності. У даному випадку автор не робить різниці між поняттями «правопорушення» і «склад правопорушення». Тим не менше, дані поняття хоч і тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Вони в однаковій мірі є науковими абстракціями, які відбивають реальну правову поведінку людини. У той же час, якщо склад правопорушення фіксує емпіричні ознаки, властиві будь-якому конкретному правопорушенню, то категорія правопорушення відбиває його соціальну сутність, ставлення до нього з боку суспільства та держави в цілому[14].

Як вже зазначалося вище, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є юридичний факт – правопорушення. М.М. Агарков, розглядаючи питання покладання цивільно-правової відповідальності, виділяв сукупність юридичних фактів (фактичний склад), таких як шкода, протиправність, причинний зв'язок і вину, визначаючи їх як «склад правопорушення». Здається, що немає необхідності обґрунтовувати неможливість віднесення цих елементів до юридичних фактів (які загальна теорія права представляє як події та дії). Як справедливо зазначали В.Т. Смирнов і А.А. Собчак, дані елементи (або умови) є тими нормативними вимогами, яким у кожному конкретному випадку має відповідати підстава (юридичний факт) і при відсутності яких не можуть виникнути або піддатися

зміні відповідні правовідносини, оскільки відповідний факт не набуває юридичного значення (не стає юридичним фактом).

Саме по собі діяння, що заподіює шкоду, ще є недостатнім для покладання відповідальності на заподіювача шкоди. Для цього необхідна сукупність елементів (або умов), які в цілому характеризують це діяння як правопорушення. Таким чином, єдиною необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є «правопорушення», а для його виникнення необхідна сукупність елементів, яка в літературі іменується «складом правопорушення». Для того, щоб правопорушення як підстава відповідальності спричинила за собою відшкодування шкоди, необхідна наявність ряду умов, до яких Г.Ф. Шершеневич зокрема відносив: а) недозволену дію, б) заподіяння майнової шкоди, в) порушення суб'єктивного права, г) провину.

Слід зазначити, що категорія складу правопорушення більш детально і повно розроблена у науці кримінального права стосовно складу злочину і застосування її в цивільному праві зустріло як безумовну підтримку, так і критику. В.В. Вітрянський заявляє про абсурдність введення в науку цивільного права категорії «склад цивільного правопорушення»[3]. В якості одного з аргументів він наводить вислів Г.Ф. Шершеневича про те, що цивільна відповідальність будується на інших засадах, ніж кримінальна: «Наказание предполагает непременно преступление - без уголовного правонарушения нет уголовной ответственности (null a poena sine crimine). Напротив, гражданская ответственность устанавливается иногда за пределами гражданского правонарушения. Закон может возложить на одно лицо имущественный вред, испытанный другим, хотя этот вред причинен первым без всякой вины с его стороны, даже больше, хотя бы он вовсе не был им причинен». Прихильники цієї точки зору як приклад зазвичай приводять статтю 1178 ЦК України з чинного законодавства, яка встановлює цивільно-правову відповідальність батьків за шкоду, заподіяну малолітніми. Представляється, що дана ситуація не може бути розглянута з точки зору категорії відповідальності, а являє собою лише міру захисту права і норма статті 1178 ЦК України вимагає відповідного

корегування.

Тим не менш, хотілося б приєднатися до позиції тих авторів, які розглядають «склад правопорушення» як категорію, яка має звичаєве, загальнотеоретичне значення і яка використовується з певною специфікою в різних галузях права». О.В. Кузьменко зазначає, що хоча поняття «складу правопорушення» практичного значення в цивілістиці не має, і більше того, воно невідоме цивільному законодавству, а також незважаючи на те, що деякі автори вважають його штучно привнесеним з кримінального права і є чужим цивілістиці, воно тим не менш стало традиційним в літературі, яке вживається при розкритті змісту загальних і часткових деліктів, і відмова від нього збіднила б категоріальний апарат цивільно-правової науки[17]. На наш погляд, існування в цивільному праві даного інституту виправдано з точки зору уніфікації і єдності (наскільки це можливо) всієї теорії права у цілому.

Проблема складу правопорушення має актуальне теоретичне і практичне значення не тільки для юридичної науки в цілому, але і для інших галузей права, зокрема цивільного права. Причому, як уже зазначалося вище, це питання в розглянутих нами відносинах має свою специфіку, яку на нього накладають особливості галузі цивільного права. У найзагальнішому вигляді специфіка категорії складу правопорушення в цивільному праві полягає в тому, що вона розглядається (і має значення) не в тому повному обсязі, в якому вона представлена в загальній теорії юридичної відповідальності.

Склад правопорушення загальна теорія права розглядає як єдність чотирьох елементів: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони правопорушення. При цьому під об'єктом правопорушення розуміється регульовані і захищені правом суспільні відносини. Враховуючи специфіку цивільно-правової відповідальності, дана категорія може бути замінена характеристикою безпосереднього заподіяння шкоди. У свою чергу такий елемент «складу» як суб'єкт правопорушення при покладанні цивільно-правової відповідальності також не набуває основоположного значення, на відміну зокрема від кримінальної відповідальності, де значну роль відіграє спеціальний

суб'єкт, наприклад, тільки військовий може нести відповідальність за військові злочини. Що ж стосується спеціального суб'єкта цивільно-правової (особливо деліктної) відповідальності (наприклад, власника джерела підвищеної небезпеки, продавця чи виробника (виконавця) товарів, робіт або послуг тощо), то їх правовий статус, безумовно, має кваліфікуюче значення при виборі тієї або іншої норми глави 82 ЦК України, але в той же час не обумовлює саме виникнення обов'язку по відшкодуванню шкоди (відповідальність). Крім цього С.С. Алексєєв відзначав, що при покладанні цивільно-правової відповідальності мають значення не самі суб'єкти як такі, а «лише їх певні правові властивості, специфіка їх правового становища (деліктоздатність, участь у відповідних правовідносинах і т.д.)»[2].

Таким чином, склад цивільного правопорушення розкривається в двох, що залишилися, елементах «складу»: об'єктивній стороні, зміст якої складають протиправні діяння, які спричинили шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діяннями і шкідливими наслідками, а також суб'єктивну сторону, яка включає такі категорії як вина, мотив і мета. При цьому, у відношенні деліктної цивільно-правової відповідальності, категорії «мотив» і «мета» в силу специфіки, де на перший план виноситься факт заподіяння шкоди і необхідність відновлення майнового становища потерпілого, на відміну від кримінальної відповідальності практичного значення не мають[21].

Отже, характеристика цивільного правопорушення повністю вичерпується такими умовами, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності є складовими складу цивільного правопорушення.

Підсумовуючи проведені дослідження, вважаємо за необхідне процитувати думку В.В. Вітрянського, саме який змінив ставлення цивілістів до питання підстав цивільно-правової відповідальності: «підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною і спільною) є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність є відповідальністю одного учасника майнового

обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є відновлення порушеного права на основі принципу відповідності розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають жодного правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси (втім, як і самі суспільні інтереси), «об'єктивна» і «суб'єктивні» сторони цивільного правопорушення». Умовами ж цивільно-правової відповідальності В.В. Вітрянський вважає: протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків (шкоди), причинний зв'язок між порушенням суб'єктивних цивільних прав і збитками (шкодою), вину порушника[3].

Висновки. Цивільно-правову відповідальність можна визначити як необхідну цивільно-правову реакцію на вибір регульованого цивільним правом варіанту поведінки.

Негативна (ретроспективна) цивільно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта цивільного права прийняти на себе необхідну правову реакцію на обраний і здійснений їм заборонений цивільним правом варіант поведінки, який спричинив необхідні шкідливі наслідки, у вигляді покладання на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права.

Використовуючи характеристики сутності та функцій цивільно-правової відповідальності, вважаємо, що цивільно-правову відповідальність можна визначити як передбачене законом або договором і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в результаті вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення, з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи.

Склад цивільного правопорушення розкривається в двох елементах «складу»: об'єктивній стороні, зміст якої складають протиправні діяння, які

спричинили шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками, а також суб'єктивну сторону, яка включає такі категорії як вина, мотив і мета. При цьому, у відношенні деліктної цивільно-правової відповідальності, категорії «мотив» і «мета» в силу специфіки, де на перший план виноситься факт заподіяння шкоди і необхідність відновлення майнового становища потерпілого, на відміну від кримінальної відповідальності практичного значення не мають.

Характеристика цивільного правопорушення повністю вичерпується такими умовами, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності є складовими складу цивільного правопорушення.

Література:

1. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – С. 44.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т. 1. – Свердловск, 1972. – С. 377, 382.
3. Брагинский М.И. Договорное право: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. - С. 569-570.
4. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. - М., 1976. – С. 103.
5. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М., 1972. – С. 104.
6. Гугель А.С. Неустойка серед інших видів забезпечення виконання зобов'язань // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми цивільного права та процесу». — Х., 2007. — С.340–341.
7. Зінченко В.В. Взаємні обов'язки і відповідальність особистості і держави в моделі громадянського правового суспільства // Гілея. — К., 2008. — Вип. 13. — С. 249–255.
8. Иоффе О.С, Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – С.

9. Иоффе О.С. Избранные труды: В. 4 т. Т. 1. – СПб., 2003. – С. 196.
10. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: окремі зауваження // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 10. – С. 82-88.
11. Канзафарова І.С. Санкція і відповідальність у цивільному праві (проблема співвідношення) // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 22. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2003. – С. 257-260.
12. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2007. — С. 17.
13. Ківалова Т.С. Принципи та функції цивільно-правової недоговірної відповідальності // Митна справа. – 2010. - №4(70). – С. 76.
14. Комарницький Д.С. Юридична відповідальність держави перед особою як основа побудови соціальної та правової держави в Україні // Держава і право. — К., 2007. — Вип.37: Юридичні і політичні науки. — С.104–109.
15. Кримінальний кодекс України: за станом на 18 грудня 2007 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 192с.
16. Кудрявцев В.Н., Лазарев Б.М. Дисциплина и ответственность: пути укрепления. // Советское государство и право. – 1981. – №6. – С. 76.
17. Кузьменко О.В. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки в українській та російській цивілістиці // Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. — Харьков, 2010. — С. 248–251.
18. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М., 1981. – С. 97.
19. Луць В.В. Договірне право України: сучасний стан і тенденції розвитку // Повітряне і космічне право. — К., 2009. — N2 (11). — С. 52–55.
20. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посіб. / В. В.

Луць. [2-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 130-131.

21. Мороз О.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення сторонами умов договору // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Х., 2009. – Вип. 45. – С.2-3.

22. Примак В. Суть і „сутності” цивільно-правової відповідальності/ В. Примак// Юридична Україна. – 2003. – № 3. – С. 39-40.

23. Самощенко И.С, Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. – С. 44.

24. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общие учения о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л., 1983. – С. 56.

25. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов., 1973. – С. 10.

26. Цивільний кодекс України: Коментар. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. — С. 753.

27. Цивільне право України: Навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С В. Лозінська, С Д. Русу та ін. — За ред. Р.О. Стефанчука. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. — С. 100.

28. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Учебное пособие: В 2-х т. Т. 2. – М., 1995. – С. 171.

29. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М, 1995. – С. 392.